

De VOC als voorloper van de koloniale staat

F.S. Gaastra

Het lijkt vanzelfsprekend om een in een themanummer met als onderwerp de geschiedenis van Indonesië een artikel over de Verenigde Oostindische Compagnie en Indonesië op te nemen. Immers, de VOC kan worden gezien als voorloper, sterker nog, als grondlegger van het Nederlands koloniale imperium in Azië. Maar zeker voor de koloniale geschiedenis van Nederlands-Indië is de stap vanuit de periode van het *ancien régime* naar die van de negentiende eeuw groot en is de kloof tussen beide tijdvakken diep. De verschillen deden zich voor op tal van terreinen. Allereerst was het opperbestuur over de Aziatische bezittingen voor 1800 niet in handen van de staat, maar in handen van een – weliswaar nauw aan de overheid gelieerde – handelsonderneming, en die combinatie van handel (met de daarbij behorende scheepvaart) en bestuur deed zich voor op alle niveaus en in nagenoeg alle vestigingsplaatsen van de VOC. De VOC richtte zich bovendien niet uitsluitend op de Indonesische Archipel, maar ook op Ceylon, India, China, Japan en nog op tal van andere op het Aziatisch continent gelegen plaatsen. Ook tussen het ambtenarenapparaat van de VOC en het negentiende-eeuwse, in de Napoleontische bureaucratie gewortelde ambtenarencorps, bestaat een wereld van verschil. En tenslotte werd de kloof tussen de achttiende en de negentiende eeuw nog dieper, omdat er in de Franse tijd praktisch geen scheepvaart tussen patria en Azië mogelijk was, terwijl er van 1811 tot 1816 jaren van Engels bestuur volgden.

Het begrip ‘Nederlandts India’ duikt overigens wel al op in de Compagnies-papieren. De Australische historicus Hoffmann kwam het begrip al tegen in een (door een inheemse gezagsdrager) geschreven brief aan de gouverneur van de VOC-vestiging Malacca van 1653. Dit ‘Nederlandts India’ is

Leidschrift, jaargang 15, nummer 3, december 2000

uiteeraard nog niet synoniem met het latere Nederlands-Indië, maar Hoffmann meent uit de wijze waarop dit begrip in VOC-documenten wordt gebruikt, te kunnen opmaken dat het imperiale streven al duidelijk heel vroeg aanwezig was. Voor hem is derhalve het onderscheid tussen de periode van de Compagnie en het negentiende-eeuws koloniaal bestuur minder groot. Hij citeert met instemming contemporaine waarnemers, zoals de Engelse gezant William Temple, die in 1673 schreef dat de VOC ‘managed its trade like a Commonwealth, rather than a Trade; and thereby raised a State in the Indies, governed indeed by the orders of the Company, but otherwise appearing to those Nations like a sovereign State.’¹ Over het karakter van die VOC-staat is veel geschreven. De Utrechtse historicus Van Goor spreekt van een ‘hybride staat’, aan de ene kant bestuurd als een handelsorganisatie, maar in Azië opererend als Aziatische staat.² Het opperbestuur in patria – de bewindhebbers die het befaamde College der Heren Zeventien vormden – was niet zo gesteld op kostbare en riskante gebiedsuitbreiding, maar in de praktijk bleek het niet mogelijk om het territoriaal bezit te beperken tot die streken, waarvan het bezit vanouds noodzakelijk werd geacht voor de handel: de Molukken vanwege de specerijen, de kuststreken van Ceylon vanwege de kaneel en uiteraard Batavia als onmisbaar centrum van handel en scheepvaart. Net als in de negentiende eeuw waren het veelal lokale omstandigheden die de VOC ertoe brachten om steeds meer gebieden direct of indirect onder haar gezag te brengen. De gouverneur-generaal en Raad van Indië, niet voor niets ook Hoge Regering genoemd, bezaten alle bevoegdheden van een soevereine macht: ze hieven belasting, ze konden oorlogen aangaan of vrede sluiten, en ze vaardigden wetten uit. Aziatische vorsten en staten zagen Batavia ook als staat, gingen

¹ J.E. Hoffman, "Early Policies in the Malacca Jurisdiction of the United East India Company: The Malay Peninsula and the Netherlands East Indies Attachment", *Journal of South East Asian Studies* 3 (1972) 1-38; het citaat op p. 6-7.

² J. van Goor, "A Hybrid state: The Dutch Economic and Political Network in Asia", in Claude Guillot, Denys Lombard, Rodrick Ptak (eds.), *From the Mediterranean to the China Sea: Miscellaneous Notes* (Wiesbaden, 1998) 193-214.

diplomatieke betrekkingen aan en sloten verdragen met Batavia, voerden oorlogen tegen of zochten juist militaire steun bij de Hoge Regering. Eén van de Europese elementen in die staat zou zijn de wat modernere bureaucratie en de continuïteit en stabiliteit in het VOC-bestuur.³ Vanuit dit perspectief gezien zou de overgang van *ancien régime* naar de negentiende-eeuwse koloniale staat in Nederland misschien wel groot zijn geweest, omdat daar de Compagnie als handelsonderneming plaats moest maken voor een koloniaal departement, maar hoefde het onderscheid in Azië minder groot te zijn: daar immers kon 'Batavia' als staat voortbestaan.

Het is uiteraard in het bestek van dit artikel niet mogelijk om de breedte en diepte van de kloof tussen VOC-bewind en koloniaal bestuur in de negentiende eeuw precies uit te meten. Hier zal worden volstaan met een aantal observaties over de bestuurders van de VOC en wordt dus vooral aan het aspect van de bureaucratie aandacht gegeven.

Gouverneurs, residenten, opperhoofden en koffiesergeanten

De Compagnie kon zich in de tweede helft van de achttiende eeuw met name op Java, en op Ceylon als koloniaal bestuurder gedragen. Op Java waren de gebieden rond Batavia, de Ommelanden en de Preanger-regentschappen rechtstreeks onder Compagniesgezag gebracht. De VOC beschouwde deze gebieden als delen van het koninkrijk Jakarta, die krachtens recht van verovering aan de Nederlandse Maatschappij toekwamen. De zwakke Sultanaten Bantam en Cheribon waren vast in de greep van de Compagnie geraakt. De kuststreken vanaf Tegal tot en met Java's Oostkust waren van Mataram losgeweekt of wellicht is het beter te zeggen, dat de inheemse gezagsdragers van deze streken, de regenten, hun loyaliteit hadden verlegd van de Sultan van Mataram naar de

³ Leonard Blussé, *Tussen geveinsde vrienden en verklaarde vijanden* Inaugurele rede

Hoge Regering in Batavia.⁴ Deze gebieden behoorden tot het Gouvernement van Java's Noord Oostkust. En ten slotte was ook de invloed van de Compagnie in het sedert 1755 gedeelde Mataram gegroeid: de Sultans te Surakarta en Djokjakarta moesten een resident van de VOC in hun rijk dulden.

Een beeld van het omvangrijke ambtenarenapparaat dat de Compagnie in Azië ter beschikking stond, kan worden gegeven aan de hand van de 'Naamboekjes' van 'gequalificeerde dienaren'. Het is een enigszins vertekend beeld, omdat in dergelijke almanakjes nu eenmaal meer nadruk werd gelegd op hiërarchie en titulatuur dan op inhoud of verantwoordelijkheid van de functies. In het Naamboekje van 1770 ligt het zwaartepunt dan ook bij Batavia: van de 104 bladzijden worden er 49 gevuld met namen van functionarissen in het bestuurscentrum.⁵ Uiteraard gaat de Hoge Regering voorop, allereerst de Gouverneur-Generaal, dan de Directeur-Generaal en vervolgens de overige leden van de Raad van Indië in volgorde van anciënniteit, eerst de ordinaris, dan de extra-ordinaris Raden. Het merendeel van de functionarissen te Batavia was als koopman, boekhouder, pakhuismeester etc. ingeschakeld in het handel- en scheepvaartbedrijf van de Compagnie, velen bekleedden daarnaast een of ander stedelijk ambt. Maar weinig ambtenaren waren er belast met het bestuur over de omliggende districten en de Preanger. Genoemd kunnen worden het negen leden tellende College van Heemraden, de 'Gecommitteerde tot en over de Zaken van den Inlander' en de 'Drossaart der Batavische Ommelanden'. Deze beide ambtenaren maakten tevens deel uit van het College van Heemraden en bij de Gecommitteerde was nog een schrijver werkzaam, die zich in de rang van onderkoopman mocht verheugen.

Leiden 1999 (Amsterdam 1999), 18. Cf. van Goor, op.cit., 211.

⁴ Zie over dit proces: Luc Nagtegaal, *Riding the Dutch Tiger. The Dutch East India Company and the Northeast Coast of Java, 1680-1743* (Leiden 1996).

⁵ *Naam-boekje van de Wel. Ed. Heeren der Hooge Indiasche Regeringe, Gequalificeerde Persoonen, enz. op Batavia: Mitsgaders de Respectieve Gouverneurs, Directeurs, Commandeurs en Opperhoofden op de Buiten Comptoirten van Nederl. India, ultimo december 1770*, ultimo December 1770, Te Amsterdam, by Petrus Schouten en Reinier Ottens, 1772.

Bantam en Cheribon werden als afzonderlijke kantoren beschouwd. Bantam werd betiteld als 'commandement'; er stond dus een commandeur aan het hoofd. Onder het kantoor van Bantam ressorteerde tevens aan de overzijde van de Straat Soenda op Sumatra gelegen kampongs. Deze gebieden hadden aanvankelijk tot het Sultanaat Bantam behoord, maar waren sedert het midden van de achttiende eeuw in Compagnieshanden overgegaan. Er waren op drie plaatsen residenten gestationeerd. In Cheribon zetelde een resident, die in de ambtelijke hiërarchie van de VOC de rang van opperkoopman voerde.

Na Batavia was Semarang het tweede grote bestuurscentrum op Java: daar zetelden de Gouverneur en de Raad van Java's Noord Oostkust. De 'eerste aan de Gouverneur ondergeschikte ambtenaar' was de Gezaghebber van Java's Oosthoek, ook al een aanzienlijk personage, die zijn standplaats te Soerabaja had en daar tevens een 'Politieke Raad' naast zich vond. Ook de residenten in Surakarta en Djokjakarta waren aan deze Gouverneur ondergeschikt. Minder aanzien genoten de residenten die in de belangrijkste kustplaatsen waren gestationeerd: in 1770 waren er zeven, meest in de rang van koopman of onderkoopman, namelijk te Tegal, Grissé, Japara, Soemapap, Rembang, Joana en Pekalongang.

Was de bestuursorganisatie op Java dus weinig symmetrisch en werd deze gekenmerkt door ingewikkelde hiërarchische verhoudingen, elders in de Archipel was dat niet anders. Historische ontwikkelingen hadden een status en titulatuur geschapen, die in de loop van de achttiende eeuw steeds minder met de werkelijke betekenis van de betreffende gebieden overeenkwamen. Drie gouvernementen waren er: Ambon, Banda en Ternate. Op diverse buitenposten en eilanden van deze eens zo illustere Compagniesvestigingen waren er in totaal zeven 'hoofden' en zes residenten in koopmans- of onderkoopmansrang. Sumatra's Westkust, met als hoofdplaats Padang, werd commandement genoemd. Het stond echter in 1770 onder een gezaghebber. Voorts waren daar één opperhoofd, twee residenten en een posthouder geplaatst. Het kantoor te Palembang stond onder twee residenten, hetgeen ook het geval was met de

Compagniesvestiging op Borneo te Bandjermassin. De factorij op Timor ten slotte werd door een opperhoofd bestuurd.

Zelfs als in aanmerking wordt genomen dat de residenten en (opper)hoofden zich in de meeste gevallen konden laten bijstaan door een secretaris, een boekhouder en een vaandrig, en als bovendien rekening wordt gehouden met het feit dat in de hoofdplaatsen een 'Politieke Raad' de gezaghebber terzijde stond, dan nog is het getal der ambtenaren, dat zich op enigerlei wijze met 'besturen' bezighield, niet groot te noemen. En dat stemde overeen met het streven van de VOC om de bemoeienis met de inheemse bevolking zo gering mogelijk te laten zijn. Voornaamste taak van de Compagniesdienaren tegenover de inheemse samenleving diende te zijn het voorkomen van conflicten, die immers tot een kostbaar militair ingrijpen zouden kunnen leiden en die het Compagniesgezag, in de tweede helft van de achttiende eeuw toch al door de economische omstandigheden uitgehold, op het spel zouden kunnen zetten. Een goede verhouding met de inheemse vorsten en lagere hoofden werd daartoe als eerste vereiste gezien. Tekenend is de vermaning die de gezaghebber van Bantam, Jan Sautijn, in 1729 van de Hoge Regering ontving: hij moest toch weten 'hoe men zig ten allen tijden wat moet schikken na de costumen der landen en volkeren, daar men 's Compagnies weegen resideert of handel drijft, en dat wel met een voorsigtige overdenkinge, dat alle derzelve niet van ons dependeren often onse vassalen, maar wel bontgenooten en meesters in haars eyge landen zijn, alwaar onse ministers alleen maar op vrindelijke, dog tegelijk ernstige wijze, als het nodig is, kunnen urgeren op de nakominge der successive gesloottenen contracten, voor zooverre dezelve werden geïnfingeert of overtreden zonder nogtans eenige autoriteit of dwingelandij te gebruyken'.⁶

Een dergelijke gedragslijn schreef de afgaande resident van Cheribon, Willem van der Beke, in 1787 voor aan zijn opvolger ten aanzien van zijn

⁶ W.Ph. Coolhaas (ed.), *Generale Missiven van Gouverneurs-generaal en Raden aan Heren XVII der Verenigde Oostindische Compagnie*, VIII, 240 (Rijks Geschiedkundige Publicatiën 193, Den Haag 1985).

verhouding tot de oude sultan van Cheribon: deze was volkomen te vertrouwen, 'wanneer men in ernstige termen Zijne Hoogheid onderhoud en wanneer je hem sagtsinnig behandelt'.⁷ Geduld, tact en begrip dienden de peilers van overredingskracht te zijn; arrogantie, dreigen met macht en dwingelandij waren uit den boze. Het besef dat wapengekletter wel eens contraproductief zou kunnen werken en dat behoedzaam optreden de voorkeur genoot, werd uiteraard niet slechts ingegeven door de mogelijke kosten van een militaire operatie, maar ook door het inzicht dat het de Compagnie in de loop der tijd in toenemende mate aan kracht ontbrak om met geweld de zaken naar haar hand te zetten. Wat dat betreft, was er zeker continuïteit met de negentiende eeuw zoals ook anderen al hebben vastgesteld. Ook toen was men zich zeer bewust van het feit dat het koloniaal bestuur werd gevoerd door slechts een gering aantal ambtenaren en dat het bestuur werd geschraagd door beperkte militaire macht.

De vertegenwoordigers van het Compagniesgezag konden echter niet uitsluitend volstaan met de rol van diplomaat, voorzichtig op de achtergrond manipulerend om de frictie met VOC-belangen te voorkomen. Die belangen waren immers niet louter staatkundig maar ook materieel van aard. De producten van deze gewesten vormden de reden van onze aanwezigheid, zo schreef de Gouverneur van Java's Noord Oostkust in 1780, en het was mede de taak van de Compagniesdienaren om ervoor te zorgen dat die producten tegen geringe kosten in handen van de VOC vielen.⁸ Vanouds her ging het om de specerijen, in de achttiende eeuw was daar de koffie bijgekomen, die via een systeem van dwangcultures in de Preanger werd geteeld – het bekende Preanger-stelsel. Voorts werd moeite gedaan om op Java indigo voort te brengen. Suiker, bestemd voor de intra-Aziatische handel van de VOC, werd op Java geproduceerd door

⁷ K.L. van Schouwenburg, *Godfried Carel Gockinga. Zijn nakomelingen en zijn erfgenamen* (Delft 1982), 31.

⁸ Johannes Petrus van de Burgh in zijn memorie voor Johan Siberg, 19 sept. 1780, in M.L. van Deventer (ed.) *De opkomst van het Nederlandsch Gezag over Java VIII*, 464 (Den Haag 1883).

particuliere suikermoleneigenaars, meest Chinezen. Van levensbelang voor de vestigingen van de VOC waren de leveranties van rijst en hout.

De koffieteelt in de Preanger vergde wel de meest intensieve bemoeienis. Dit ambtsterrein viel onder de reeds genoemde Gecommitteerde tot en over de zaken van den Inlander. De geschiedenis van dit ambt is uitvoerig door De Haan beschreven. Het gaat terug tot 1686, toen aan de Raden van Indië Joan van Hoorn en Isaack de Saint Martin werd opgedragen de bevolkingsaanwas rond Batavia in goede banen te leiden. Uit deze Commissie ontstond omstreeks 1720 de functie van de ‘gecommitteerde’. Het beeld dat De Haan van deze ambtenaar schetste was zeer negatief. Aan gunstelingen van de Gouverneur-generaal werd het ambt gegund, dat enorme voordelen opleverde voor de houder, vooral dankzij het geven van voorschotten aan de regenten, wier enorme schuldenlast uiteindelijk op het Gouvernement moest worden afgewenteld. Tegenover de buitensporige baten stonden geringe inspanningen. Meer dan een tournee langs de hoofdwegen kon er niet af, menigmaal werd blijk gegeven van onkunde en onverschilligheid.⁹

Dit alles moest dus wel onvoldoende zijn om de koffiecultuur naar behoren te laten functioneren en er waren dan ook andere ambtenaren, lager in hiërarchie, te laag om in de Naamboekjes te mogen figureren, die met het toezicht ter plaatse waren belast: de opzieners of ‘koffie-sergeanten’. Ook de ontwikkeling van deze functie is al in de zeventiende eeuw begonnen; veel geciteerd is de uitspraak van De Haan, dat in het ‘baantje van postcommandant te Tandjoengpoera “onder het microscoop het embryo” van de koffieopziener en derhalve van de negentiende eeuwse controleur te ontdekken valt.’¹⁰

Ten tijde van Mossel’s Gouverneur-generaalschap werd het gewenst geacht dat in de Preanger in ieder regentschap een opziener werd aangesteld, maar in

⁹ F. de Haan, *Priangan. De Preanger-Regentschappen onder het Nederlandsch Bestuur tot 1811*, deel I (Batavia 1910), 277 e.v.

¹⁰ Ibidem, 73.

werkelijkheid varieerde het aantal posten nog al eens. Deze opzieners waren militairen van onderofficiersrang, een enkele bezat als posthouder een wat hogere status. Eerst in 1790 werden zij aan het garnizoen van Batavia onttrokken en kregen ze de rang van boekhouder.

In de Preanger waren er omstreeks 1780 ongeveer tien opzieners, voorts waren er enkele in het Cheribonse, waar ook koffie werd aangeplant, en in de regentschappen aan de Noord (Oost)kust, waar zij toezicht hielden op indigobereiding en houtaankap. Deze ambtenaren stonden veel dicht bij de inheemse bevolking dan de Gecommitteerde of de residenten en genoten meestal een grote vrijheid van handelen. Ze moesten er op letten dat de planters het verdiende loon ontvingen, hadden zorg te dragen voor onderhoud aan wegen en moesten de jaarlijkse oogsttransporten naar Batavia of andere kustplaatsen begeleiden. Hun werkzaamheden berustten aanvankelijk op particuliere instructies, in 1777 werden er algemene voorschriften uitgevaardigd, die vervolgens in 1789 werden uitgebreid. Bij die uitbreiding bleek ook enige zorg bij de overheid voor de Javaanse boer: de opziener diende aan zijn superieur kennis te geven van eventuele misdragingen en *vexatiën* van de zijde der regenten. Hoewel het niet in hun instructie was voorgeschreven, schijnen de opzieners zich soms met criminele rechtspleging te hebben beziggehouden.

De opzieners of koffiesergeanten konden hun kennis omtrent de inheemse samenleving, de taal en de cultuur slechts opdoen door ervaring, en die kennis zal in vele gevallen gering zijn geweest. Datzelfde gold ook voor de hogere ambtenaren, die weliswaar wat meer opleiding zullen hebben genoten en zich soms met de meesterstitel konden tooien, maar die toch ook in een voor hen onbekende wereld terechtkwamen. In feite zullen ook maar weinigen van de duizenden die zich in de achttiende eeuw op de Oost-Indiëvaarders inscheepten, zich een bestuursloopbaan hebben toegedacht. Velen gingen als matroos of soldaat naar Azië om het pauperdom in Europa te ontlopen, enkelen zullen nieuwsgierig zijn geweest naar een andere wereld of hadden persoonlijke

motieven om aan huis en haard te ontsnappen. Maar er waren er ook genoeg die hoopten in Azië een fortuin te vergaren.

Profijtelijk besturen

Dat de hoge ambten op Java, zoals reeds bij de bespreking van de Gecommitteerde werd opgemerkt, fabelachtige inkomens opleverden is onbetwistbaar. Op welke wijze die inkomens werden verkregen blijkt o.a. uit een studie over Godfried Carel Gockinga, van 1787 tot 1792 resident te Cheribon.¹¹ Gockinga, afkomstig uit Groningen, huwde kort na zijn aankomst te Batavia met de dochter van de Gouverneur-generaal Alting en maakte onder de hoede van zijn schoonvader een mooie Indische carrière. Na enkele betrekkingen te Batavia te hebben vervuld werd hij in 1783 tot resident van Tegal benoemd en in 1786 volgde, met cessie van gage, zijn benoeming te Cheribon. Daar verbleef hij van 1787 tot 1792, toen hij de post overgaf aan zijn zwager Johan Umbgrove. Omdat er onder de bewindhebbers in patria toch wel wat bedenkingen rezen over de enorme bedragen die hun dienaren overzee wisten te vergaren – en dat terwijl de Compagnie steeds zwaarder onder een schuldenlast gebukt ging – had Gockinga al eens een opgave moeten doen van de emolumenten die aan zijn residentschap kleefden. Maar Umbgrove gaf in 1792 een veel duidelijker inzicht in de gang van zaken. Voordelen verkreeg de resident uit de exploitatie van de hem toebehorende suikermolen, uit de handel in amfioen (opium) met Chinese kooplieden en uit het geven van voorschotten op leveranties van rijst en dergelijke. De voornaamste winsten echter kwamen voort uit het geven van krediet aan kooplieden; de resident had niet minder dan 84.000 rijksdaalder uitstaan, waardoor de handel werd bevorderd en ook de Compagnie werd

¹¹ Van Schouwenburg, *Gockinga*, 37-46; N.N., 'Cheribon in den goeden ouden tijd' *Tijdschrift voor Nederlandsch Indië* (Nieuwe Serie, jrg. 8, 1879, deel II), 161-218; F. de Haan, *Priangan*, d. 3, 689-690, deel 4, 237-238, 245, 247-248.

gediend; 'waarmede ik met Gods Zegen door de tijd in staat hoop te geraeken en onder 't behartigen van de Compagnie belangen mij zelven gelukkig te maken.'¹²

Ook Umbgrove verklapte echter niet alles. In een anonieme memorie, mogelijk opgesteld door de voorganger van Gockinga en door laatstgenoemde van aantekeningen voorzien, werd nog een andere inkomstenbron aangewezen, één die de andere verre overtrof: de regenten leverden de koffie tegen overwicht af, zij kregen de oogst dus niet voor het volle pond betaald, maar de Compagnie werd vervolgens wel het juiste gewicht in rekening gebracht – dat verschil nu verdween in de zakken van de resident. Die kon zo wel f 130.000 per jaar maken. En in een enkel jaar kon ook daar nog wel weer iets bovenop komen. Indien namelijk één der sultans kwam te overlijden, werd zijn opvolger verplicht om de resident een geschenk of present aan te bieden. Hoe de resident dat het beste aan kon pakken werd ook in de anonieme 'secrete memorie' beschreven. De resident diende zich na overlijden van de vorst met de *paghoeloes* of opperpriesters aan het hof in verbinding te stellen om na te gaan hoeveel de nieuwe sultan zou kunnen betalen. Het was het beste om tegen de voorgestelde opvolger zoveel mogelijk bezwaren in te brengen om zo het bedrag hoger op te schroeven. Overigens zouden, zo liet regent Van der Beke weten, die *paghoeloes* zelf dan ook wel wat in hun zak mogen steken. Afhankelijk van de omvang van sultans schatkist lag het bedrag op ruim f 20.000 tot f 28.000. Dat in een pamflet uit deze tijd voor de resident van Cheribon een jaarinkomen van f 192.000 wordt opgegeven zal dus niet zover bezijden de waarheid zijn geweest, al moet de opmerking dat daarbij 'geen sterveling tekort werd gedaan', voor rekening van de pamfletschrijver blijven. Ook de andere hiervoor genoemde ambten gaven dergelijke opbrengsten. Het inkomen van de Gecommitteerde tot en over de Zaken van den Inlander zou aan het einde van de achttiende eeuw wel boven de twee ton per jaar uitkomen, het ambt van Gouverneur van Java's

¹² Ibidem, 41.

Noord Oostkust ‘als zijnde het neusje van de zalm in geheel India’ maakte verschillende houders ervan miljonair.’¹³

Het is verleidelijk om in het voetspoor van de kritiek, die bijvoorbeeld Dirk van Hogendorp al omstreeks 1800 op het Compagniesbewind uitoefende, de VOC-dienaren te veroordelen en hun zelfzucht aan de kaak te stellen. Die kritiek is in vele gevallen terecht, zoals ten aanzien van J.F. van Reede tot den Parkelaar, die wel één der grootste boeven van deze fortuinzoekers is gebleken.¹⁴ Van Reede tot den Parkelaar was overigens degene die in 1796 Dirk van Hogendorps ambities frustreerde door de post van Gouverneur te Semarang, die Dirk zichzelf had toegedacht, te bezetten.¹⁵ Er lijkt weinig aanleiding te zijn het optreden van Van Hogendorp te zien als gevecht van een sociaal bewogen, modern denkend ambtenaar tegen corruptie en uitbuiting. Het lijkt meer een ouderwetse factiestrijd waarbij Dirk aan het kortste eind trok en de lucratieve posten aan zich voorbij zag gaan.

Er is hierboven gesproken van een bureaucratie, waarin persoonlijke verdienste en niet louter patronage bij de toedeling van posten een rol zou hebben gespeeld. Gewezen wordt dan op de carrières van betrekkelijke buitenstaanders (Duitsers bijvoorbeeld) en personen die in lage rang uitkwamen, maar het toch ver wisten te schoppen. In de achttiende eeuw uitten de patriotten al scherpe klachten over dit fenomeen. De historicus Schutte heeft onderzoek gedaan naar Indische carrières van zowel de gouverneurs en andere gezaghebbers van de VOC-kantoren buiten de Archipel als naar die van de raden van Indië.¹⁶ Hadden de achttiende-eeuwers gelijk met hun klacht dat men alleen

¹³ Dit pamflet en de andere genoemde verdiensten bij G.J. Schutte, *De Nederlandse Patriotten en de koloniën. Een onderzoek naar hun denkbelden en optreden 1770-1800* (Groningen 1974) 28.

¹⁴ Brummel, L., ‘Achttiende-eeuws kolonialisme in brieven’, *BMGN* 87 (1972) 171-204.

¹⁵ Daarover: C. Fasseur, “Schandaal in Soerabaja”, in id., *Indischgasten* (Amsterdam 1997) 29-40.

¹⁶ G.J. Schutte, *De Nederlandse Patriotten en de koloniën. Een onderzoek naar hun denkbelden en optreden, 1770-1800* (Groningen 1974) 32-38.

maar hogerop kon komen als men van goede afkomst was en dus goede relaties had? Schutte concludeert op grond van zijn onderzoek voorzichtig dat bij de gezaghebbers in de achttiende eeuw vrij veel patriciërs voorkwamen – en de patriotten dus wel een beetje gelijk hadden – maar stelt tevens dat niet valt uit te maken of dat nu zoveel anders en erger was dan in de zeventiende eeuw. Ten aanzien van de leden van de raad van Indië geldt min of meer hetzelfde: vooral familierelaties met personen in hoge positie binnen de VOC komen in deze groep veelvuldig voor, maar ook hier is niet duidelijk, of van een toenemende afsluiting van de groep kan worden gesproken. In ieder geval ontkent Schutte niet dat van nepotisme sprake is bij benoemingen, maar zijn onderzoeksmateriaal laat wat dat betreft weinig concrete uitspraken toe.

Bij dat alles moet bedacht worden dat de VOC slechts zelden personen in hogere rang uitzond. Een enkele keer werd een jurist uitgezonden om deel te gaan uitmaken van de raad van justitie en dan kon zo iemand wel de rang van koopman of opperkoopman hebben meegekregen. Zo iemand maakte zeker al deel uit van de elite en ging ongetwijfeld met goede ‘recommandaties’ naar Batavia. Maar het meest gebruikelijke beginpunt voor de uitverkorenen voor een goede positie vormde het onderkoopmanschap. Dat was een baan die *f* 36 per maand opleverde, maar waarvoor men omstreeks 1730 al *f* 3500 over had. Wie in die rang uitvoer, wist zich gesteund door tenminste enkele bewindhebbers en ging ongetwijfeld met juiste aanbevelingen voor Bataviase relaties op pad. Het aantal onderkoopmansplaatsen was echter beperkt en wie meende over genoeg relaties te kunnen beschikken om het overzee toch verder te brengen, nam bij vertrek genoeg met een lagere rang, zoals die van schiemansmaat, adelborst of scheepsjongen.

Op 9 mei 1769 schreef Roeland Palm, op het afgelegen en financieel weinig aantrekkelijke VOC-kantoor Padang op Sumatra gestationeerd, aan de bewindhebber en representant van de stadhouder in de VOC, Thomas Hope, een verzoek om bevordering en overplaatsing. Het zou een verbetering van zijn positie zijn die hij naar eigen oordeel zeker wel verdiende, maar daarmee nog

niet kreeg, omdat het in Indië 'niet altoos na de kunst, maar veeltijds na de gunst' ging. Palm had voor zijn bevordering *kragtdaadige* recommandatiebrieven nodig en daar zou Hope voor kunnen zorgen.¹⁷ Wie zich verdiept in persoonlijke brieven van VOC-dienaren krijgt de stellige indruk dat geen schepsel in de Oost zonder relaties, zonder protectie en aanbevelingen ook maar een meter vooruitkwam. De vele mutaties in het VOC-personeel maakten soms snelle carrières mogelijk en gaven ongetwijfeld veel ruimer dan in de Republiek gelegenheid om op aanzienlijke en werkelijk 'fortuinlijke' posten te komen. Maar het is een misverstand te menen dat er naast het gebruikelijke patroon van nepotisme en patronage een tweede stijgingsladder was, gebaseerd op verdienste. In tegendeel, die vele mutaties maakten dat het systeem van patronage, om het zo maar eens te zeggen, wat sneller en wat intensiever werkte, dat er telkenmale opnieuw en met felheid op de juist recommandaties en om de gunsten van krachtigste patroons werd gejaagd.

De overgang naar een nieuw bestuur

In Nederland werd de VOC in 1795 door de staat overgenomen en kwam het octrooi, de wettelijke grondslag van de onderneming, op 1 januari 1800 te vervallen. In Batavia werd de Compagnie een zachte landing gegund, voorlopig ging daar alles zoveel mogelijk op de oude voet verder. Ook de mentaliteit van de dienaren veranderde niet op slag. Misschien kwam er iets meer oog voor de Javaanse bevolking, al gaat het misschien te ver om met Coolhaas in Nicolaus Engelhard, de laatste Gouverneur van Java's Noord Oostkust en ook laatste exponent van het traditionele gezag, al 'een zweem van een *social officer*' te zien. Maar Engelhards optreden gaf zeker blijk van grote belangstelling voor

¹⁷ Algemeen Rijksarchief, Collectie Hope 36, Roelof Palm aan Thomas Hope, Padang 9 mei 1769.

kennis van de Javaanse samenleving.¹⁸ Omstreeks 1800, laat dus, werd het besef dat de Javaanse boer onder te zware lasten gebukt ging algemener. De nadelen van de desaverhuur aan Chinezen, die daardoor grote invloed kregen op de rijstverbouw, werden onderkend en hier en daar werden er maatregelen tegen genomen. Onder de laatste Gouverneur-generaal van de oude bestuursstructuur, Wiese (1805-1808), werd er bovendien voor gezorgd, dat de planters van koffie en peper het verdiende loon ook werkelijk werd uitgekeerd, en werden straffen gegeven aan hoofden, die zich aan knevelarij hadden schuldig gemaakt. Daendels' optreden na 1808 werd wel door een nieuwe mentaliteit gekenmerkt, maar hij moest in 1810 al weer vertrekken en in 1811 namen de Engelsen het bewind in Batavia over.

Er is wel gezegd, dat iedere bestuursambtenaar die in het begin van de negentiende eeuw naar Indië vertrok voorstander of aanhanger was van een of ander koloniaal of economisch *systema*, dat in plaats van het oude, verfoeilijke monopoliestelsel van de Compagnie moest komen. De hang naar een nieuw en duidelijk systeem is niet toevallig. Was de Republiek in de achttiende eeuw vastgelopen op verstarde instellingen en op een 'institutioneel onvermogen' van een rigide, op behoud van eigen positie en status gericht regentendom, in de VOC-staat in Azië waren die factoren nog sterker aanwezig geweest.

¹⁸ W.P. Coolhaas, 'Ontstaan en groei', in *Wij gedenken... Gedenkboek van de Vereniging van ambtenaren bij het binnenlands bestuur in Nederlands-Indië* (Utrecht 1956) 37.